

Božo Repe

Baltiške države med drugo svetovno vojno in primerjava s Slovenijo

Kupčevanje velikih sil z baltiškimi državami in vključitev v Sovjetsko zvezo

Baltiške države Estonija, Latvija in Litva so neodvisnost oklicale ob koncu prve svetovne vojne. Pred prvo svetovno vojno so bile del ruskega carstva, med vojno so (z različno intenzivnostjo in dolžino trajanja) prebivalci občutili krutost nemške okupacije. Ob koncu vojne je prišlo do ustanavljanja nacionalnih gibanj in razglasitve neodvisnosti, do uporov proti Nemcem, širjenja vpliva oktobrske revolucije (poskusov vzpostavljanja sovjetske oblasti), hkrati pa tudi do protirevolucionarnih in protiruskih gibanj. Po umiritvi razmer so mirovni sporazumi s Sovjetsko Rusijo na eni strani in prizadevanja zahodnih sil, da bi omejile širitev ruske revolucije na drugi strani, baltiškimi državam omogočili mednarodno priznanje in vključitev v Društvo narodov.¹

V tridesetih letih so baltiške države postale predmet rivalstva med Nemčijo in Sovjetsko zvezo (v Litvi je imela svoje interese tudi Poljska, ki je že ob koncu prve svetovne vojne zasedla Vilnius z okolico). Leta 1935 je Sovjetska zveza pod vplivom naraščajoče nemške vojaške moči baltiškimi državam (vse tri so že v prvi polovici dvajsetih let razglasile nevtralnost) ponudila bilateralne sporazume o medsebojni pomoči v primeru napada tretje države.² Podobno ponudbo so baltiške države dobile tudi od Nemčije; 25. maja 1935 je Hitler napovedal, da je pripravljen skleniti nenapadalni pakt z vsemi evropskimi državami razen z Litvo, v diplomatskih krogih pa so se širile govorice, da velja ponudba tudi zanjo, če se odreče Klaipedi (Memelu).³ Med Nemčijo in Litvo so tudi sicer obstajale napetosti zaradi nemške manjšine. Sovjetska zveza je na to odgovorila z govorom Ždanova (tedaj leningrajskega partijskega sekretarja) novembra 1936 na 8. kongresu KP SZ, da baltiške države vključno s Finsko ne bodo obstale, če bodo v primeru vojne nacistom dopustile prehod preko svojega ozemlja. V naslednjem letu je Sovjetska zveza pritisk stopnjevala tudi konkretno: z napetostmi na mejah z Estonijo in Latvijo (še bolj pa Finsko), izseljevanjem obmejnih vasi, gradnjo utrdb na meji, speljevanjem železnice tik do meje in požiganjem obsežnih gozdnih predelov zaradi lažjega opazovanja obmejnega ozemlja.

Med baltiškimi državami so v zunanji politiki obstajale pomembne razlike, čeprav jih je povezoval pakt o sodelovanju in skupni obrambi.⁴

¹ *The Baltic States, A reference Book*. Estonian Encyclopaedia Publishers, Latvian Encyclopaedia Publishers, Lithuanian Encyclopaedia Publishers, Tallin-Riga-Vilnius 1991.

² Ponudbo je v govoru pred sovjetskim kongresom 28. 1. 1935 izrekel zunanji minister Molotov.

³ Georg von Rauch: *The Baltic States, The years of Independence 1917-1940*. St. Martin's Press, New York 1995, str. 189-190 (nemška izdaja *Die Geschichte der baltischen Staaten*, W. Kohlhammer Gmb H, Stuttgart-Berlin-Köln).

⁴ Estonija je bila bolj pod vplivom Velike Britanije, v prisilni izbiri med Nemčijo in Sovjetsko zvezo pa se je nagibala k prvi, v Latviji je politični vrh zaradi nemškega nasilja med prvo svetovno vojno do Nemčije kazal nenaklonjenost, opazne pa so bile simpatije do Poljske, Litva s Poljsko zaradi zasedbe Vilmusa sploh ni imela diplomatskih odnosov in je več simpatij kazala za Sovjetsko zvezo.

Rivalstvo Nemčije in Sovjetske zveze je leta 1937 skušala umiriti Velika Britanija s predlogom tako eni kot drugi, da bi z baltiškimi državami sklenili bilateralne sporazume o nenapadanju. Prizadevanja niso obrodila uspeha, Nemčija pa je leto kasneje, opogumljena z blede reakcijo zahodnih sil na priključitev Avstrije, okrepila pritisk na baltiške države. Ta pritisk je koordinirala s Poljsko. Poljska je izkoristila incident na demarkacijskem ozemlju Vilniusa in zahtevala od Litve takojšnjo navezavo diplomatskih odnosov, Nemčija pa je imela v načrtu, da v primeru poljsko - litovske zaostritve odnosov takoj zasede širše ozemlje Klaipeide. Litva je bila prisiljena sprejeti ultimatum in z osovraženo sosedo navezati diplomatske odnose ter tako posredno priznati akt poljske zasedbe Vilniusa.⁵

Dne 22. marca 1939 je Nemčija izsilila priključitev Klaipeide k Tretjemu rajhu, Sovjetska zveza pa je stopnjevala pritisk na Estonijo in Latvijo. Litvo je potihem že štela za nemško interesno sfero.

V začetku aprila 1939 je Roosevelt predlagal Hitlerju, naj sklene nenapadalne pakte z vsemi državami, ki se čutijo vojaško ogrožene od Nemčije. Nemška diplomacija je nato v več državah, vključno z baltiškimi, res opravila tovrstne poizvedbe. Litva in Estonija sta odgovorili da se ne čutita ogroženi, Latvija pa se je izrazila bolj zadržano. Sočasno so Britanci in Francozi skušali s Sovjetsko zvezo rešiti vprašanje nevtralnosti baltiških držav, pri kateri so le-te vztrajale, medtem ko je Sovjetska zveza zagovarjala stališče, da nevtralnost ne bo zadržala morebitnega prehoda nemške vojske čez njihovo ozemlje. Velika Britanija in Francija sta bili s Sovjetsko zvezo celo pripravljene podpisati tajni sporazum, ki bi jamčil varnost baltiških držav tudi brez njihove vednosti, Sovjetski zvezi pa priznaval, da so v njeni interesni sferi.⁶ Vendar jih je Nemčija prehitela, saj je bil 7. junija podpisan nemško-estonski in nemško-latvijski sporazum o nenapadanju. Stalin pa je v tem času že tako igral dvojno vlogo, saj se je Sovjetska zveza z Nemčijo že od aprila tajno pogovarjala o sklenitvi sporazuma. Nemčija je v pogajanjih s Sovjetsko zvezo vztrajala, da mora biti ozemeljska celovitost baltiških držav spoštovana za vsako ceno, vendar je v začetku avgusta Hitler, ki se mu je s podpisom sporazuma mudilo, popustil in je bil (kot je to formulirala nemška diplomacija) "pripravljen upoštevati sovjetske interese v baltiških državah." Meja interesnih sfer naj bi bila latvijska reka Daugava (stara meja med obema carstvoma), vendar so Rusi hoteli latvijski pristanišči Liepaja in Kurzeme, zato so Latvija, Estonija in Finska pripadli sovjetski interesni sferi, Litva pa nemški. Po delitvi Poljske se je Sovjetska zveza odrekla ozemljem zahodno od Courzonove linije iz leta 1919 in v zameno dobila tudi Litvo (z izjemo mesta Mariampol, ki pa ga je nato kljub dogovoru obdržala).

Moskva je nato izsilila sporazume o vojaški zvezi z baltiškimi državami, dobila oporišča in poslala Rdečo armado v vse tri države. Sledili so (z niansami v postopkih v posameznih državah) razni ultimati, pritisk po odstavitvi vlad in imenovanje

⁵ Nemško - poljska koordinacija pri uresničevanju ekspanzionističnih načrtov se je še nekaj časa nadaljevala in Poljska je po Münchenskem sporazumu in delitvi Češke dobila nekaj češkega ozemlja, kmalu pa je, kot je znano, tudi sama postala žrtev nemške agresije.

⁶ Veliki Britaniji in Franciji so zaradi tega očitali, da želi - podobno kot Hitler in Stalin - vzhodno Evropo deliti na interesne sfere. Georg von Rauch v že citiranem delu meni, da sta bili zahodni sili v to bolj ali manj prisiljeni in da gotovo ni bil njun namen prepustiti baltskih narodov komunistični prihodnosti, čeprav obenem tudi opozarja, da so bili Stalinovi pogajalski cilji tako z obema zahodnima državama kot z Nemčijo popolnoma enaki. Poleg tega sta bili Velika Britanija in Francija prešibki, da bi tudi dejansko zaščitili baltiške države in Sovjetski zvezi preprečili njihovo priključitev.

kabinetov po sovjetskih zahtevah, prosovjetske demonstracije, provokacije, režirane volitve, na katerih so zmagale majhne, komaj legalizirane komunistične partije in na koncu zahteve po vključitvi baltiških držav v ZSSR, kar je bilo uresničeno do poletja 1940. V naslednjih mesecih so bili izvedeni revolucionarni ukrepi, sovjetizacija baltiških republik in deportacija več kot 60.000 Estoncev, 34.000 Latvijcev in 38.000 Litvancev v Centralno Rusijo. Del vodilnih politikov, ki je odstopil z vodilnih položajev, je nato emigriral, del pa postal žrtev čistk.⁷

Na podlagi sporazumov med Nemčijo in baltiškiimi državami se je izselila tudi nemška manjšina, ki je (podobno kot v Sloveniji kočevski Nemci) več stoletij živela v baltiških državah.

Velika Britanija in ZDA sta sprva (verbalno) jezno reagirali na vključitev baltiških držav v ZSSR, kasneje sta se zaradi skupnih vojnih ciljev s tem pragmatično sprijaznili in *de facto* stanje priznali.⁸

Začetek vojne, upor proti Rdeči armadi, prihod Nemcev

Ob napadu na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941 je bila od baltiških držav prva zasedena Litva (nemška vojska jo je zasedla v dobrem tednu), sledila je Latvija (v Rigo so Nemci vkorakali 1. julija), medtem ko so v Estoniji boji med nemško vojsko in Rdečo armado potekali dalj časa in dokaj srdito; 21. julija so Nemci sicer prišli do nekdanje estonsko-sovjetske meje, vendar je Rdeča armada izvedla protitudar. Tallin je v nemške roke padel 28. avgusta, sovjetsko upiranje pa je v posameznih delih, predvsem na nekaterih otokih trajalo do oktobra.

Do nemškega napada je prišlo v času, ko je bila sovjetizacija baltiških držav na vrhuncu, potekale pa so tudi množične aretacije in deportacije. Zato so prebivalci Nemce pričakali s cvetjem in jih pozdravljali kot osvoboditelje. Še pred njihovim prihodom je prišlo tudi do odpora proti Rdeči armadi, baltiški oficirji in vojaki v Rdeči armadi pa so se množično predajali Nemcem. V Litvi so politiki sestavili začasno vlado in objavili ponovno vzpostavitev neodvisnosti. Ko je 25. junija nemška vojska vkorakala v Kaunas, je tam že delovala začasna vlada. Nemci nad tem niso bili navdušeni, saj za baltiške države niso predvidevali protektorata ali kakšne podobne oblike poldržavnosti, vendar so delovanje vlade še nekaj časa pustili, sami pa so uvedli civilno upravo (Zivilverwaltung). Znotraj vlade je nato prišlo do razkola zaradi različnih pogledov na to, do kakšne stopnje z Nemci kolaborirati. Po šestih tednih je vlada razpadla oziroma je bila razpuščena.

V Latviji so se posamezni vojaški oddelki ob začetku vojne uspeli samoorganizirati, vendar so jih Nemci takoj ukinili. Nastali sta tudi dve rivalski vladi, ki sta pretendirali za narodno predstavništvo. Tudi tu so Nemci delovanje domačih oblasti še nekaj časa tolerirali (predvsem zato, da ne bi prihajalo do zastojev v industriji), niso pa z nobeno od vlad vzpostavili neposrednih stikov.

V Estoniji je bil odpor proti Rdeči armadi najmočnejši (aktivno je v njem sodelovalo okrog 5000 mož, na obeh straneh pa jih je padlo po več kot 500) in je trajal najdalj, okrog dva meseca. Tudi estonske enote so Nemci, takoj ko so vzpo-

⁷ Anatol Lieven: *The Baltic Revolution*. Yale University Press, New Haven and London, 1994.

⁸ *Enciklopedija druge svetovne vojne 1939-1945*. Ljubljana 1982, str. 92 (geslo Baltik, države). V ZDA so sicer nekateri diplomatski predstavniki baltiških držav svoj status ohranili tudi v povojnih desetletjih in ZDA *de iure* aneksije niso priznale.

stavili oblast, razpustili. Zadnji estonski predsednik vlade iz časa neodvisnosti je organiziral poseben politični svet, ki pa se ni razglasil za vlado, predvsem zato, ker so izkušnje v Litvi in Latviji pa tudi Ukrajini pokazale, da Nemci tega ne odobravajo, Estonci pa so se konfrontaciji z njimi želeli izogniti.

Nemška okupacija

Dolgoročni cilj Nemčije je bil, da ozemlje, na katerem so bile baltiške države, vključi v rajh, pred tem pa v celoti izseli skoraj dve tretjini prebivalstva (večinoma v na novo osvojena ozemlja v Sovjetski zvezi) in da namesto deportiranih naseli Nemce.⁹ Selekcija je bila narejena na osnovi posebne študije, ki jo je do leta 1942 opravila antropološka komisija. Za tiste, ki naj bi ostali, so menili, da v širšem smislu pripadajo nordijski rasi oziroma eni od "sprejemljivih" kategorij v nemški rasni kategorizaciji in so zato primerni za germanizacijo. Nemški izselitveni načrt za baltsko prebivalstvo pa je bil iz raznih razlogov precej dolgoročen in je predvideval izselitev okrog 520.000 ljudi šele v prvih petindvajsetih letih po koncu vojne.¹⁰

Baltski Nemec Alfred Rosenberg je bil julija 1941 imenovan za ministra za vzhodna okupirana ozemlja, eden od njegovih namestnikov Hinrich Lohse (prej gaulajter Schleswig-Holsteina) pa je postal komisar za t.i. Reichskomissariat Ostland, administrativno območje, ki je obsegalo tri bivše baltiške države in Belorusijo s sedežem v Rigi. Vsaka od bivših baltiških držav je postala samostojno okrožje, ki ga je vodil nemški glavni komisar s sedežem v prejšnjih prestolnicah. Okrožja so bila razdeljena na okraje, ki so jih prav tako vodili nemški komisarji, okraji pa na krajevne administrativne enote. Ponekod so nemško oblast predstavljali še uradniki ali oficirji s posebnimi zadolžitvami (t.i. Sonderführerji). Vzpredno sta delovali še partijska in policijska oblast, ki sta bili podrejeni neposredno Berlinu (Himmlerju). Tudi sicer sta imela Rosenberg in Lhose omejena poblastila, saj je bilo npr. gospodarsko upravljanje podrejeno neposredno gospodarskemu štabu za vzhod (Wirtschaftsstab Ost) oziroma Göringu. Nemci so v upravljanju dopuščali tudi kolaboracijo - t.i. "samoupravo" (Selbstverwaltung). Iz domačih politikov so ustanovili posebne svete, ki jih je sestavljalo med pet in dvanajst "direktorjev" oziroma "svetovalecev" (v Litvi so jih imenovali "Generalräte", v Latviji "Generaldirektoren" in v Estoniji "Landesdirektoren"). Svet je vodil "prvi" direktor oz. svetovalec.¹¹ Nekatera mesta so bila iz "samouprave" izvzeta: Riga npr. je bila

⁹ Generalplan Ost iz leta 1942 je predvideval izselitev po 50% odstotkov Estoncev in Latvijcev in 85% Litvancev.

¹⁰ Kot razlog za relativno dolg izselitveni rok se v literaturi najpogosteje navaja pomanjkanje primernega nemškega prebivalstva za naselitev in pa želja, da bi (tako kot v češkem primeru) vojaško pomembna industrija, predvsem pa transport potekala čimbolj nemoteno. Verjetno pa sta vplivala vsaj še dva razloga: nemški načrti niso povsem natančno definirali, do kam na vzhodu naj bi segel rajh oz. so v zvezi s tem obstajale različne variante, baltsko prebivalstvo pa je bilo rasno vendarle ugodneje ocenjevano kot slovansko in še nekateri drugi. Poleg tega so Nemci lahko s pridom izkoriščali protisovjetsko razpoloženje prebivalstva, čeprav jim v zameno niso obljubljali ničesar, kar bi bilo vsaj posredno povezano s prejšnjim neodvisnim statusom.

¹¹ Nemški generalni komisarji za časa okupacije so bili: v Litvi Adrian von Renteln, v Latviji Otto Drechsler in v Estoniji Karl Litzmann. "Prvi" direktorji oz. svetovalci so bili v Litvi Petras Kubiliunas, v Latviji Oskar Dankers in v Estoniji Hjalmar Mäe. General Kubiliunas je bil ekstremen nacionalist, ki je že leta 1934 poskušal z državnim udarom prevzeti oblast, v dvanajstčlanskem svetu pa so bili trije politiki iz prejšnje začasne vlade. Dankers je januarja 1941 iz Latvije emigriral in postal nemški državljani. V Latviji ni imel nobene avtoritete, zato so Nemci dodatno imenovali Alfredsa Valdmanisa, prejšnjega finančnega ministra in najmočnejšo latvijsko politično osebnost v času vojne za direktorja upravnih

pod direktno nemško kontrolo, z županom, ki je bil baltiški Nemec. Proti nemški upravi nad glavnim mestom je latvijski "direktorij" večkrat neuspešno protestiral. Tudi nekatera strateško pomembna pristanišča (npr. Narva) so bila pod direktno nemško vojaško upravo.

Kolaboracionistične oblasti so v osnovi lahko obnovile predvojni pravni in administrativni sistem, deloma so imele pristojnosti tudi nad policijo. Iz obnovljenega sistema pa so bili izključeni Judi in nekatere druge strukture prebivalstva, Nemci pa so deloma upoštevali lastno zakonodajo. Gospodarsko so Nemci hoteli zasedena ozemlja čim bolj izkoristiti. Rublji so bili zamenjani za marke (v razmerju 10 rubljev za eno marko), kar je prebivalstvo ekonomsko močno prizadelo, saj so že sovjetske oblasti nekaj mesecev prej izvedle zamenjavo, prav tako v škodo domačih valut. Okupacijske oblasti lastnine v glavnem niso denacionalizirale, ampak so jo predale v upravo posebej za to ustanovljenim nemškim podjetjem (Zentralhandelsgesellschaft Ost in Landbewirtschaftungsgesellschaft Ost), ali pa so večinski delničarji postala nemška podjetja, posebno taka, ki so bila pod patronatom NSDAP. Nekaj zemlje je bilo, predvsem v propagandne namene, vrnjeno kmetom leta 1943. Nemci so dopuščali omejeno kulturno življenje in vsaj v začetku niso skušali nacificirati zasedenih držav, računajoč na daljšo dobo za pripravo na priključitev. Nekaj časa (do 1943) so bile s presledki odprte tudi posamezne univerze. Študenti so morali pred vpisom odslužiti eno leto v Reichsarbeitsdienst. Na nižjih ravneh šolstva so Nemci nadzirali posamezne predmete oziroma učbenike (zgodovina, biologija), sicer je bil pouk v pristojnosti lokalnih oblasti. V omejenem obsegu so lahko izhajali časopisi, prav tako knjige. Opere in gledališča so delovala bolj ali manj nemoteno, pač glede na možnosti v vojnih razmerah. Nemci so v glavnem dopuščali tudi delovanje cerkve, čeprav so glede tega (enako velja tudi za druga področja) med posameznimi okolji obstajale razlike (v Latviji npr. niso dopuščali delovanja teoloških izobraževalnih institucij). Za prebivalce med 18. in 45. letom je bila uvedena delovna obveznost (z zagroženo kaznijo treh mesecev zavora in 100 mark kazni za izogibanje). Nemci so določili kvote za posamezne dežele, ki pa so jih kolaboracijske oblasti le s težavo izpolnjevale in se ves čas pritoževale zaradi visokih števil. Zato so okupacijske oblasti občasno zahteve zmanjšale, izvajale pa so tudi samostojne akcije.¹² V celoti je bilo v Nemčijo poslanih okrog 126.000 delavcev, precej ljudi pa se je temu izognilo s skrivanjem in bežanjem v gozdove.

Na vojaškem področju se je izvajalo novačenje v vojaške in paravojaške enote (obrambne in varnostne oziroma policijske enote). Novačenje je bilo v principu prostovoljno, razlogi za vpis pa različni (pronacistična usmerjenost, protiboljševizem, prikrivanje prejšnjega sodelovanja s sovjetskimi oblastmi, pritiski kolaboracionističnih oblasti ipd.). V Litvi se je v obrambnih enotah zvrstilo okrog 20.000 ljudi (čeprav stalni sestav nikoli ni presegel številke 8500), v Latviji so enote štejele 15.000, v Estoniji pa 10.000 mož. Nemci so obljubili, da bodo te enote uporabljene edino za obrambo pred sovjetskimi vdori, diverzantskimi akcijami, desanti

organov. Tudi Mäe je bil emigrantski povratnik, v času neodvisnosti pa je bil zaprt zaradi profašistične dejavnosti.

¹² Stalna nemška praksa so bile t.i. "cerkvene akcije", v katerih so Nemci obkolili cerkev med nedeljsko mašo in enostavno pobrali vse za delo zmožne vernike. V Latviji so po ocenah zgodovinarjev na ta način za prisilno delo pridobili okrog 75.000 ljudi.

ipd. Dejansko so bile poslane na vzhodno fronto (veliko jih je padlo v bitki za Stalingrad), v Poljsko (kjer so delovale tudi v getih), v Jugoslavijo, in po kapitulaciji Italije tudi v Italijo.

Poleg obrambnih bataljonov so bile med koncem leta 1942 in pomladjo 1943 formirane tudi nacionalne enote Waffen SS. V načelu so bile prav tako prostovoljne, dejansko pa alternativa obvezni delovni službi. Latvijci in Estonci so organizirali sorazmerno močne SS enote, estonska SS legija je imela moč ene divizije (11.000 mož), latvijska pa je bila še enkrat tolikšna. Litvancem so po začetnem rekrutiranju formiranje SS enot prepovedali, ker se niso izkazali za dovolj lojalne. Zaradi nasprotovanja Nemcem so v koncentracijsko taborišče Stutthof poslali 46 intelektualcev, med njimi tri člane sveta, opozicijska dejavnost pa je potem vplivala na celoten odnos okupacijskih oblasti do Litvancev. Nemci so med drugimi ukrepi prepovedali tudi vse višje oblike izobraževanja. Konec leta 1943, ko je Nemcem že močno primanjkovalo vojakov, so v Litvi ponovno izvedli mobilizacijo. Ta je bila sprva neuspešna, potem pa je zaradi obljub, da bo dejavnost litvanskih SS enot omejena na prostor baltičskih držav in namenjena izključno boju proti sovjetskim partizanom in zato, ker se je zanjo zavzel priljubljeni general Povilas Plechavičius, doživela velik uspeh (30.000 prijavljenih). V teh enotah so litvanski politiki videli jedro nove litvanske armade in so mobilizacijo prav tako podprli. Maja 1944 je zaradi bližajoče se vzhodne fronte vodstvo SS hotelo enote spremeniti v pomožne policijske enote in jih poslati na fronto. To je povzročilo množične dezertacije, general Plechavičius in štab sta bila aretirana, okrog 100 ljudi pa ustreljenih. Tiste, ki so v enotah ostali, so poslali v Nemčijo in na Norveško, kjer so opravljali zemeljska dela za Luftwaffe.

V Latviji je bila mobilizacija spomladi 1944 precej uspešnejša in je maja 1944 dosegla številko 60.000;¹³ ves čas okupacije je bilo z mobilizacijo v celoti zajetih okrog 150.000 ljudi, od tega jih je padlo, bilo ranjenih ali pogrešanih okrog 50.000.

V Estoniji je bilo februarja 1944, ko je Rdeča armada dosegla mejo, okrog 14.000 estonskih vojakov pod nemško komando. Število se je zaradi sovjetske nevarnosti povečalo za 50.000, poleg že obstoječih policijskih enot in SS divizije so bili formirani še novi obrambni bataljoni.¹⁴

Genocid nad Judi

V baltičskih državah je leta 1939 živelo skoraj 300.000 Judov, največ v Litvi (skupaj s tistimi v Vilniusu več kot 200.000), manj v Latviji (93.000), najmanj pa v Estoniji (5000). Okrog 7000 litvanskih Judov so deportirali še za časa sovjetske oblasti, 18.000 je bilo mobiliziranih v Rdečo armado ali pa evakuiranih. Tudi v Litvi je bilo podobno: že sovjetske oblasti so deportirale okrog 7000 Judov, število tistih, ki so se umaknili ali bili mobilizirani, pa ni natančno znano. V Estoniji so

¹³ V celoti je bilo v vsem času okupacije v Latviji z mobilizacijo zajetih okrog 150.000 ljudi, od tega jih je padlo, bilo ranjenih ali pogrešanih okrog 50.000, 8000 jih je sovjetska vojska do maja 1945 zajela, 20.000 pa je uspelo prebegniti na zahod.

¹⁴ V celoti je bilo v nemški vojski v času okupacije več kot 70.000 Estoncev, okrog 10.000 jih je padlo. Po ponovni zasedbi Estonije so v Nemčiji formirali Estonsko divizijo, okrog 10.000 estonskih vojakov je uspelo prebegniti na zahod, druge je Rdeča armada zajela. Okrog 3000 jih je že prej dezertiralo na Finsko (precej tudi z družinami), kjer so jih Finci poslali na karelijsko fronto (formiran je bil poseben Estonski regiment) ali pa na prisilno delo.

deportirali, evakuirali ali mobilizirali okrog 1000 Judov. V celoti je prihod nemške vojske v vseh treh državah pričakalo okrog 250.000 Judov.

Po umiku sovjetske vojske in še pred prihodom Nemcev je v posameznih okoljih prišlo do obračunavanja z Judi, ki so jih izvajale organizirane, na hitro sestavljene skupine. V Litvi so te pogrome povezovali s politično organizacijo Litvanska fronta aktivistov, čeprav zgodovinarji v glavnem trdijo, da za to ni dokazov. Nemci so konec junija 1941 poslali 1000 mož iz t.i. Einsatzgruppe A, da 'reši' judovsko vprašanje. Do oktobra so s pomočjo domačih sodelavcev pobili 71.000 Judov v Litvi in 30.000 v Latviji. Formirani so bil geti, nato pa tudi uničevalna koncentracijska taborišča. Največji taborišči sta bili Salaspils blizu Rige in Klooga v bližini Tallina, taborišča pa so bila še v bližini Kaunasa (v t.i. Deveti utrdbi še iz carističnih časov) in v Aukštietji Paneriai v bližini Vilniusa. Vanje, deloma pa tudi v nemška uničevalna taborišča, so, potem ko so gete ukinili, poslali večino Judov. V postopkih proti Judom so v vseh treh državah aktivno sodelovale kolaboracionistične oblasti, v fizičnem uničevanju pa domače kolaboracionistične enote. Holokaust je v baltičkih državah preživelo le malo Judov: od 250.000 le 10.000 (pobitih je bilo 170.000 litvanskih, 66.000 latvijskih in 4000 estonskih Judov).¹⁵ V vseh baltičkih državah, še posebej pa v Litvi ta pobjo ostaja travma, in vzrokov za odnos do Judov ne znajo popolnoma pojasniti, še posebej, ker so proti ravnanju z Judi protestirali le redki posamezniki (najbolj znan je protest latvijskega luteranskega nadškofa Teodorsa Grünbergsa). Kot glavna razloga navajajo antisemitizem, ki naj bi bil živ še iz carističnih časov (čeprav obenem zanikajo, da bi bili medvojni režimi protisemitski in dokazujejo, da so - nasprotno - Judi imeli najbolj ugoden položaj v vsej vzhodni Evropi) in pa dejstvo, da je sovjetska oblast uničila prejšnje elite, kar naj bi dalo možnost za širitev primitivnih šovinističnih čustev. V opravičilo navajajo, da so pri podobnih procesih sodelovali tudi kolaboracionisti v drugih evropskih državah. Dodaten razlog vidijo v tem, da so bili Judi privilegirani za časa sovjetske oblasti in da so tudi bolj kot drugi prebivalci sodelovali z njimi.¹⁶

Odpor proti Nemcem

Prve mesece po okupaciji je bilo prebivalstvo baltičkih držav prepričano, da so jih Nemci osvobodili boljševizma. To prepričanje je izdatno utrjevala nemška propaganda. Ker pa se upanje, da bodo baltičke države dosegle vsaj status navidezne neodvisnosti (kot npr. Slovaška), ni uresničilo, je tudi zaupanje v Nemce upadalo. Začel je izhajati ilegalni tisk, v katerem so kritizirali nemško okupacijsko politiko (ekonomsko izkoriščanje, mobilizacijo, primere aretacij in nasilja nad prebivalstvom), jo primerjali s sovjetsko in izražali upanje, da bodo po vojni zahodne

¹⁵ Romuald Misiunas, Rein Taagepera: *The Baltic States, Years of dependence 1940-1990*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1992, str. 64. Navedena števila so, tako kot običajno pri vojnih žrtvah, le približna in se v različnih virih razlikujejo. Navedena avtorja za svoje trditve navajata več baltičkih, ruskih in nemških virov.

¹⁶ Ko sem v poletnem semestru leta 1996 predaval na univerzi Vytautas Magnus v Kaunasu, so študentje zgodovine v seminarju kot motiv za sodelovanje v pogromih največkrat navajali prav domnevno judovsko sodelovanje s sovjetskimi oblastmi, čeprav so (v sicer zelo vročih razpravah) priznavali, da se s tem pobojev ne da opravičiti. Kritičnejša - tudi litvanska - literatura sploh priznava, da ta podatek ne drži, saj je bilo - merjeno v odstotkih glede na število prebivalcev - pod sovjetsko oblastjo deportiranih celo več Judov kot drugih prebivalcev (1,5% proti 1,1% v Litvi in 1% proti 0,8% v Latviji). Tudi članstvo Judov v maloštevilni komunistični partiji v Litvi januarja 1941 je dosegalo komaj 15%.

države pomagale obnoviti neodvisnost baltičkih držav. Posameznim nemškimi ukrepom so se skušale izogibati tudi kolaboracionistične oblasti. Nikjer pa upiranje ni preseгло oblike pasivne rezistence. Oborožene napade in diverzantske akcije so v nekaterih delih (predvsem v bližini beloruske meje) izvajali ruski partizani, na delu litovskega ozemlja (v širši okolici Vilniusa), pa so delovali tudi poljski partizani (Armija Krajowa), ki so to ozemlje šteli za del Poljske. Dejavnost ruskih partizanov je sovjetsko zgodovino pisje zelo populariziralo in tudi precejevalo, medtem ko mu baltski zgodovinarji pripisujejo, da je imelo namen izzvati nemške represalije in s tem spodbuditi aktivnejši odpor domačega prebivalstva.¹⁷

Tisti del politikov, ki ni sodeloval z Nemci, je skušal organizirati ilegalna politična telesa ali vlade, katerih namen je bil (poleg informiranja ljudi preko legalnega tiska), da ohrani preostanek političnih elit do konca vojne in se pripravi na povojno obdobje. Ponekod je med politiki v ilegali in kolaboracionističnimi oblastmi obstajala povezava ali pa vsaj ni prihajalo do izrazitih nasprotovanj, drugje pa so bili odnosi (tudi zaradi osebnih rivalstev) bolj napeti. V Litvi je delovala že omenjena Litovska fronta aktivistov, ki je bila dejavna tudi v času sovjetske okupacije leta 1940. Leta 1941 je organizirala začasno vlado, ki pa je delovala le kratek čas. Fronta je preko nemške vojaške komande na Hitlerja naslovila memorandum, v katerem je izrazila željo po litovski neodvisnosti. Vodja fronte Leonas Prapuolenis je bil nato deportiran v Dachau, fronta je razpadla, del (predvsem desno usmerjenih voditeljev iz Nacionalne stranke) je nato sodeloval v kolaboracionističnem "direktoriju", iz preostanka pa sta se oblikovali dve organizaciji, katoliška Litovska fronta in liberalna Zveza borcev za svobodo. Obe sta preko Stockholma vzdrževali stike s tujino, v začetku leta 1944 pa je nekaj časa deloval tudi ilegalni radio. Konec leta 1943 sta se obe organizaciji združili v Vrhovni komite. Nemci so ga deloma razkrili in nekaj voditeljev aretirali, dejavnost komiteja je nato postopoma zamirala in s prihodom sovjetske vojske prenehala. V Latviji je "direktorat" sprva zahteval ustanovitev lastne armade, ki bi se borila proti Sovjetski zvezi, potem pa tudi avtonomijo po vzoru Slovaške. Te zahteve je podpiral tudi nemški generalni komisar za Latvijo Drechsler, vendar so v vodstvu Ostlanda pobudo zavračali v prepričanju, da bi Latvijci to izkoristili za iskanje povezav z zahodnimi zavezniki, ne pa utrditev stikov z Nemčijo. Zaradi nemških stisk z vojaško silo pa je Rosenberg v začetku leta 1943 celo sam predlagal Hitlerju, da bi baltičkim državam dal avtonomijo.¹⁸ Hitler je to zavrnil z argumentacijo, da podjarmljeni narodi ne morejo biti upoštevani kot zavezniki. Zaradi neuspešnih poskusov vzpostavitve avtonomije je "prvi direktor" Valdmanis odstopil in izstopil iz "direktorata." Politiki, ki niso hoteli kolaborirati z Nemci, so avgusta 1943 ustanovili Latvijski centralni svet, v katerem so bili predstavniki štirih največjih predvojnih parlamentarnih strank. Svet je imel stike z zahodom in tiskal je ilegalni časopis Neodvisna Latvija. Tudi dejavnost sveta so Nemci odkrili

¹⁷ Med nemškimi povračilnimi ukrepi za partizanske akcije baltska zgodovino pisna literatura navaja zlasti vas Audrini v Latviji, kjer so Nemci pobili 235 prebivalcev in vas Pirčiupis (litovske Lidice), kjer so zažgali vas skupaj s 119 prebivalci.

¹⁸ Njegov predlog je obsegal tri točke: popolno denacionalizacijo premoženja oz. obnovitev zasebne lastnine (s tem se je Hitler strinjal), vzpostavitev avtonomnih vlad in ustanovitev nacionalnih enot na osnovi množične mobilizacije, ki bi se potem borile proti Rdeči armadi.

in del voditeljev (vključno z voditeljem, liberalcem Konstantinsom Čakstejem) aretirali. Ustrelili so 8 oficirjev iz latvijskih enot v nemški vojski, 545 pa so jih poslali v taborišče Stutthof.

V Estoniji je bil "direktorat" bolj pasiven, vendar je "prvi direktor" Mäe vseeno zahteval avtonomijo, generalni komisar Litzman pa je zahteve podpiral. Politiki, ki niso pristajali na kolaboracijo, so preko Stockholma, kjer je bil del emigrantskih politikov, vzdrževali relativno redne stike z Londonom (hitri motorni čoln je med Tallinom in Stockholmom potoval dvakrat na mesec). V začetku leta 1944 so ustanovili Republiški nacionalni komite, ki je bil po sestavi podoben Latvijskemu centralnemu svetu. Tudi dejavnost tega komiteja je upadla z aretacijami okrog 200 aktivistov s strani Gestapa. Namen komiteja je bil, organizirati začasno vlado v vmesnem času med odhodom Nemcev in prihodom sovjetske vojske in zagotoviti neodvisnost. Septembra 1944, še med nemško navzočnostjo, so vlado res ustanovili, vendar se je še pred sovjetskim prihodom umaknila v Stockholm.

Politiki vseh treh baltiških držav so se med vojno skušali tudi povezati in uskladiti dejavnost za obnovitev neodvisnosti pri zahodnih državah in politiko do Nemcev, nekaj tajnih skupnih sestankov političnih vodstev pa ni prineslo vidnejših rezultatov.

Primerjava slovenskih in baltiških razmer

Slovenski narod in baltski narodi sodijo med manjše evropske narode in kljub temu, da obstajajo med njimi pomembne razlike, nudijo osnovo za primerjavo.¹⁹ Med obema vojnama je bila razlika predvsem v tem, da so baltski narodi imeli svoje države, ki so jih izgubili. Slovenci so bili del jugoslovanske države, v kateri formalno niso imeli niti avtonomije. S tem je bil povezan tudi povojni cilj: baltski narodi so težili k obnovitvi samostojne državnosti in svoje prihodnosti niso videli v Sovjetski zvezi, medtem ko je bil cilj slovenskega naroda obnovljena in demokratična Jugoslavija, v kateri bi državnost uresničili v obliki federalne enote. Cilj nemškega okupatorja je bil, kar zadeva baltske narode in Slovence, enak: izselitev ali uničenje večine prebivalstva in germanizacija tistega dela, ki je oziroma bi uspešno preстал rasne meritve. Pri baltskih narodih je bil ta cilj zastavljen dolgoročno, pri Slovencih kratkoročno. Zaradi tega so se ukrepi okupatorjev in sploh okupacijski sistemi razlikovali. Na Slovenskem so bili nemški ukrepi bolj brutalni in bolj množični. Slovenija je bila tudi razkosana med tri okupatorje, kar za baltiške države ni značilno, so pa že prej doživele sovjetsko okupacijo. Do kapitulacije Italije Nemci tudi niso pomišljali na sodelovanje s predstavniki predvojnih slovenskih oblasti, medtem ko so pri baltskih narodih dopuščali soupravo. V praksi je bil okupacijski sistem v baltiških državah bolj podoben italijanskemu v t.i. Ljubljanski pokrajini, ali morda (deloma) madžarskemu v

¹⁹ Estonija je v mejah iz leta 1939 imela 1,134.000 prebivalcev - leta 1989 1,565.662, Latvija okrog 2,000.000 - leta 1990 2,686.000 in Litva 2,575.000 - leta 1990 3,723.000. Vse tri države so bile in so tudi danes ozemeljsko precej večje od Slovenije (Estonija danes meri 45.215 km², pred vojno pa je merila 47.549 km², Latvija danes meri 64.600 km², pred vojno je merila 65.892; Litva ima danes 65.200 km², med vojnama je bila manjša zaradi poljske zasedbe Vilniusa z okolico (ki jo je v času vključitve v Sovjetsko zvezo sicer dobila nazaj) in nato še zaradi priključitve Klaipeide z okolico (okrog 2600 km²) k Nemčiji. Vse tri države so bile nacionalno manj homogene kot Slovenija: Estonija 88%, Latvija 75,5% in Litva 80,6% (po vojni se je ta odstotek predvsem v Estoniji in Latviji še bistveno spremenil in danes znaša 61,5% oz. 52%).

Prekmurju, kot pa nemškemu. Tako pri Slovencih kot pri baltiških državah Nemci niso dopustili statusa navidezne samostojnosti, kakršnega sta imeli Slovaška ali Neodvisna država Hrvaška (pri Slovencih še dodatno ne tudi združitve slovenskega ozemlja zgolj pod nemškim okupatorjem, za kar so si v začetku okupacije prizadevali nekateri slovenski politiki). Pripravljenost odobriti tak status pa je bila, kar zadeva baltske narode, večja, kot pa kar zadeva Slovence in so se zanj v Berlinu zavzemali tudi predstavniki lokalnih okupacijskih oblasti. Zasedena ozemlja so hoteli Nemci ekonomsko čim bolj izkoristiti, to velja tako za baltiške države kot za Slovenijo. V obeh primerih so uporabljali tudi rasno zakonodajo, čeprav formalno ne baltiške države ne Slovenija niso bile priključene k rajhu. V obeh primerih so tudi izvajali mobilizacijo. V Sloveniji je bila v nemško vojsko obvezna, v domobranske enote pa formalno prostovoljna, v baltiških državah pa so že od začetka formirali močne nacionalno homogene enote pod nemškim poveljstvom ter SS enote (formalno na prostovoljni osnovi), ki so jih uporabljali na vzhodni fronti, pa tudi drugje. Na Slovenskem so ustanovitev domačih enot (domobranstva) dopustili šele po kapitulaciji Italije leta 1943. Domobranci so bili uporabljani za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju ("komunizmu" oziroma "boljševizmu" kot so to označevali), ne pa tudi na bojiščih izven Slovenije. Na delu ozemlja (Gorenjska) so bile domobranske enote pod neposrednim poveljstvom SS, vendar sicer v Sloveniji posebne SS enote niso bile ustanovljene. V obeh primerih so Nemci izkoriščali močan ideološki naboj pri delu prebivalstva (protikomunistična usmerjenost). Na splošno gledano je bilo prebivalstvo Nemcem v baltiških državah precej bolj naklonjeno kot v Sloveniji, čeprav je v začetnem obdobju zaradi ukrepov v preskrbi, socialne demagogije in drugih razlogov tudi v nekaterih delih Slovenije prebivalstvo Nemce sprejelo z naklonjenostjo. Zaradi konkretne izkušnje s sovjetsko zasedbo, milejše okupacijske politike in strahu pred ponovno sovjetizacijo, pa je bila nemška propaganda v baltiških državah precej bolj uspešna kot v Sloveniji.

Usmerjenost in ravnanje kolaboracionističnih oblasti je v obeh primerih primerljiva: na splošno velja, da so bile (z nekaterimi izjemami) usmerjene prozahodno in so v kolaboraciji videli možnost za znosnejše preživetje, podrobnejša primerjava (tu zaradi omejenega prostora ni možna) pa bi pokazala, kdo je bolj presegal meje t.i. funkcionalne kolaboracije. Oboji so velike upe polagali v prihod zahodnih zaveznikov in računali, da se bodo kolaboracionistične enote lahko ob koncu vojne preoblikovale v nacionalne vojske. Kolaboracionistični politiki v baltiških državah so v odnosu do nemških oblasti nastopali bolj odločno in z večjo stopnjo avtonomnosti kot slovenski (kar pa je deloma posledica razlik v položaju, ki so jim ga Nemci dopuščali). Status katoliške cerkve (v baltiških državah tudi drugih cerkva) je bil v obeh primerih približno enak, čeprav je na Slovenskem Cerkev imela neprimerno večji vpliv na politično dogajanje in se je tudi bolj zapletla v kolaboracijo. Izrazito je proti nemškim ukrepom, pa tudi proti ukrepom kolaboracionističnih oblasti (predvsem kar zadeva ravnanje z Judi) v baltiških državah nastopilo le nekaj posameznikov. Posamezniki (tudi na visokih položajih v cerkveni hierarhiji), predvsem iz vrst luteranske cerkve, so zaradi sodelovanja v protinemški dejavnosti postali tudi žrtve nemške represije. V baltiških državah državljanske vojne ni bilo, prišlo pa je do pogroma nad Judi. Tako pri baltiških narodih kot pri Slovencih je pred vojno obstajala močna nemška manjšina, ki se je

pretežno nacificirala. Iz baltiških držav je bila na osnovi sporazuma med Nemčijo in Sovjetsko zvezo izseljena že pred vojno, v času sovjetske zasedbe (z izjemo Klaipeide, ki je pripadla Nemčiji) in le redki izseljenci so se med vojno smeli vrniti. V Sloveniji je bila večinoma iz italijanske okupacijske cone preseljena v nemško okupacijsko cono (Kočevski Nemci), deloma pa tudi drugam. Po vojni sta obe manjšini praktično izginili.

Bistvena razlika med baltiškimi državami in Slovenijo je v tem, da je v Sloveniji obstajalo močno, dobro organizirano in vojaško aktivno odporniško gibanje, medtem ko je bilo v baltiških državah omejeno zgolj na politično dejavnost in propagandno aktivnost (deloma tudi zaradi prepričanja, da bi aktiven odpor zgolj pomagal Sovjetski zvezi). Število žrtev je težko primerljivo, ker je bilo izračunavano po različnih metodologijah, vendar so številke za baltiške države tako visoke, da jih je najbrž treba jemati z rezervo.²⁰ Materialna škoda je bila tako v baltiških državah kot v Sloveniji precejšnja, vendar je prav tako težko primerljiva.²¹

Status baltiških držav in Slovenije je bil po drugi svetovni vojni formalno podoben - postale so republike znotraj sovjetske oz. jugoslovanske federacije. Za baltiške države je to pomenilo veliko razočaranje, saj so pričakovale neodvisnost in so se ponovni sovjetizaciji upirale (tudi z gverilskim bojem) še tja v prvo polovico petdesetih let. Za Slovenijo je bil novi položaj v primerjavi s prejšnjim napredek, čeprav je država kljub formalno zagotavljeni federativnosti funkcionirala centralistično in so bili v naslednjih desetletjih potrebni trdi politični boji za emancipacijo. Dve baltiški državi - Estonija in Latvija sta s spremembami republiških meja po ponovni sovjetizaciji del ozemlja izgubili, Litva pa je pridobila Klaipeido z okolico, že ob prvi sovjetski zasedbi (1940) pa tudi Vilnius. Slovenija je zaradi aktivnega odpora v okviru jugoslovanskega osvobodilnega gibanja in kot del protifašistične koalicije pridobila tretjino nacionalnega ozemlja, ne pa tudi Koroške in močno zaželenega Trsta. Čeprav je zaradi prevladujoče vloge komunistične partije po vojni prišlo do izvedbe revolucije in represivnih ukrepov, je bil položaj Slovencev v povojnih desetletjih (z izjemo prvih povojnih let) bistveno boljši kot baltskih narodov (so si pa tudi ti v šestdesetih letih izbojevali vsaj kulturno avtonomijo). Tako za baltiške narode kot za Slovenijo pa je druga svetovna vojna pomenila ponovno potrditev izkušnje, da se pri tehtanju med interesi velikih sil na eni in deklarativnimi opredelitvami o enakopravnosti narodov, pravici do samoodločbe in pravičnih mejah na drugi strani tehtnica običajno nagne v korist prvih.

Božo Repe

BALTIC STATES DURING THE SECOND WORLD WAR AND THEIR COMPARISON

²⁰ V baltiških državah k vojnim žrtvam prištevajo žrtve iz časa sovjetske zasedbe pred 2. svetovno vojno in po ponovni zasedbi 1944-1945, deportacije v Rusijo, pobegle, mobilizirane v sovjetsko in nemško armado, nemške deportacije in tudi populacijske spremembe, ki so nastale zaradi izgube ali (v primeru Litve) pridobitve ozemlja. Končna kalkulacija je, da so izgube glede na leto 1939 znašale v Estoniji 25% prebivalstva, Latviji 30% in Litvi 15%. Smrtnih žrtev kot posledice vojne in okupacije (vključno z Judi) naj bi bilo v baltiških državah v povprečju okrog 9%.

²¹ O vojni škodi obstajajo predvsem sovjetski podatki, ki pa so težko preverljivi. Za Litvo npr. navajajo, da so Nemci samo leta 1944 požgali 21 vasi, uničili 86.300 stavb in 56 elektrarn oz. električnih napajalnih postaj ter vrgli v zrak 1148 mostov.

WITH SLOVENIA

S u m m a r y

The author studies the situation in the Baltic states during the Second World War and compares it with that in Slovenia at the time. He concludes that the final objective of the German occupier was essentially the same in each country: the extermination and deportation of the majority of population, or Germanisation of those fortunate enough to pass racial tests. In the case of the Baltic peoples, such an objective was to be achieved in the long-term, whereas in Slovenia, it was supposed to be more immediate. Because of this, the occupation regime and the measures applied by Germany in the Baltic states differed from those in Slovenia. First of all, the Slovene territory was divided among three occupying countries, unlike any of the Baltic states where the German occupying regime resembled more that of Italians than that it applied in Slovenia. In the said states the Nazis would not tolerate the fictitious autonomy, as they did in the case of Slovakia and in the Independent State of Croatia. Their intention was to exploit the occupied territories as much as possible, apply racially discriminating legislation, perform the military mobilisation of the population, and, with certain discretion, permit the formation of collaborationist paramilitary units. In each case, the Germans took advantage of strong anti-Communist feeling among the local population. Before the war, there were strong German minorities in the Baltic states and Slovenia, which became predominantly nazified, and, after the war, practically disappeared. The main difference between Slovenia and the Baltic states was that, in the former, the resistance movement was strong, well-organised and military active, whereas in the latter, this was limited to a more political and propagandist activity. At the time of anti-Semitic persecution and pogroms in the Baltic states, there was a civil war on one part of the Slovene territory. After the war, the said countries shared a similar political status, becoming republics within the Soviet and Yugoslav federations. The Baltic states, which had aspired to independence, were greatly disappointed with the outcome. Slovenia, on the other hand, regarded this as an improvement on its previous position. As a result of active resistance within the Yugoslav Liberation Movement and membership of the anti-Fascist coalition, Slovenian territory expanded by a third. Lithuania also gained more territory, whereas Latvia and Estonia lost some.